

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

BITÓ LÁSZLÓ

A szerelem evolúciója

Szerelem. Az élet éltetője, a művészetek örök múzsája. A szerelmet természetes adottságnak, kincsnek tartjuk; s legritkább esetben gondolunk arra, hogy honnan ered. Honnan örököltük evolúciónk során? Mióta van? Egyidős az emberiséggel?

Ádám és Éva vajon szerelmes volt egymásba? És egyáltalán, fellelhetjük-e a szerelem eredetét a zsidó-keresztény írásos hagyományban, a Mózes első könyvébe foglalt Genézisben? Valójában ezt a genezist felfedezte-e, felfedezheti-e a művészet, az irodalom? A költészet, a próza és a dráma? Aligha. Rodin *Csók* szobra nem kifejezetten a téma eredetének kutatásáról szól. Petrarcat, Shakespeare-t (akárki volt is a Bárd), Petőfit és Balassi Bálintot sem a szerelem születésének kérdése foglalkoztatta. De lehet, hogy érdemes lenne nemcsak magát a csodát és annak kibogozhatatlan, sokszor követhetetlen hatásait, hanem magát az eredetet is vizsgálni, mert a szerelem genezisének, evolúciójának felismerése bizonyára gazdagíthatná a művészeteket, az irodalmat, nem is szólva arról, hogy a szerelem genezisének, fejlődésének és e fejlődés megértésének kísérlete kihatna gondolkodásunk, érzelmi világunk gazdagítására is.

A mózesi eredettörténetben nemigen esik szó érzelmekről. Éva, Ábrahám és Izsák történetében – a ránk maradtak szerint – a szerelem nem játszik felismerhető szerepet sem a párvalasztásban, sem a párkapcsolatokban. Először csak több mint ezerötyszáz évvel Ádám és Éva után – a zsidó tradíció szerint számítva – bukkanunk az első emberpárra, kik egymásra találásának és mindhalálig tartó kötődésének történetéből a szerelem meghatározó szerepére következtethetünk. Méghozzá Jákob esetében, akit a Biblia a túlzottan is férfiasnak leírt ikerbátyjával, Ézsauval szemben hangsúlyosan anyjához kötődő, nőies személyiségként ír le. Ez és Mózes első könyvének egész gondolatvezetése arra enged következtetni, hogy e Teremtéstörténet megfogalmazói nem az emberiség, hanem a patriarchális társadalom létrejöttét – vagy talán annak Isten által szentesített létjogosultságát – igyekeztek dokumentálni. De erről már szóltam előző írásaimban, tehát itt csak röviden:

A Biblia bölcs megfogalmazói nyíltan utalnak arra – még ha mindmáig a legtöbben elsiklanak is e fölött –, hogy már Ádám és Éva előtt is léteztek emberi közösségek. Ilyen társadalomba települ le Nód földjén az Éden környékéről száműzött Káin, s ottani

lányok közül „vesz magának” feleséget. A Nódban történtek leírásával magas szintű, Éden előtti – városépítő – civilizációra utal a metafora. A régészek szerint is több mint négyezer évvel a feltételezett édeni idők előtt a közép-keleten már léteztek városok.

Feltehető, hogy a Genézis írói – vagy közülük némelyek – ismerték a hajdani matriarchátusra utaló szájhagyományokat. Vagy éppen kapcsolatban voltak más – különösen távol-keleti –, még akkor is virágzó, az övékénél sokkal hangsúlyozottabban matriarchátus jegyében élő népekkel, onnan származó fűszer-, tömjén- és mirha-kalmárokkal. Tehát lehet, hogy Nód földjét nem véletlenül helyezik az „Édentől keletre”. A Teremtés zsidó tanmeséjében, amelyet mintha azért hagytak volna ránk, hogy idővel felfedezzük: teremtéstörténetünk, Bibliánk többnyire nem a megtörténtek tényszerű leltára, hanem minden eljövendő korszak számára valami újat jelentő – önmagunk mélyebb és mélyebb megértésére alkalmas – metaforák gyűjteménye.

De a szerelem nem metafora. Hanem olyan általános emberi vonás, melynek eredetét nem valahol a Távols-Keleten, egy bizonyos kultúrában, hanem az írott történelem és a ránk hagyott legendák előtti közös emberi múltban kell keresnünk. Még az archeológiai leletekből ismert kultúrákon is messze túlra kell visszatekintenünk – azok sokféleségéből, hasonlóságaiból és különbözőségeiből is tanulva – a biológiai evolúció ama évmillióira, amikor közös emberi tulajdonságaink kiválasztódtak. Tehát elsősorban azt az egyszerű feltevést kell megvizsgálnunk, milyen túlélési előnyök vezethettek az érzelmi kötődés létrejöttéhez, kiválasztódásához, fejlődéséhez.

Mindehhez persze azt is meg kell néznünk, hogy milyen – már az emberré válás előtti világban kifejlődött tulajdonságokból – kapcsolatmechanizmusokból fejlődhetett ki a szerelmet a szeretettől megkülönböztető komponens.

A madarak között például akadnak fajták, amelyek egy életre választanak párt, példás kötődéssel. Azonban e kötődés előnye az egyén vagy a faj fenntartása érdekében nem mindig világos. Az ornitológusok azt állítják, hogy a hattyú, ha elveszíti párját, nem keres újat. Ellenkezőleg: mogorva özvegy lesz, aki ellenségesen viselkedik más hattyúkkal. Ez nem lehet előny sem az egyén, sem a faj fenntartása szempontjából. Sőt, amennyiben a párjavesztett madár nem szaporodik tovább, e tulajdonság nem öröklődhet tovább, és így nem is választódhat ki.

A szerelmi kötődésmechanizmus eredete, kiválasztódásának oka tehát másutt keresendő. Ott, ahol az ilyen kötődésmechanizmus nagy túlélési lehetőséget biztosít a faj számára. Ilyen bizonyos fajok újszülötteinek kötődése a túléléséhez feltétlenül szükséges „védelmezőhöz, gondviselőhöz.” Nem mondom, hogy anyához vagy apához, mert ez a kötődés gyakran s talán legnyilvánvalóbban és legkönnyebben megfigyelhető és tanulmányozható éppen a madárfajtáknál, például a kiskacsáknál, még akkor is, ha a kötődések között nincsen vérségi kapcsolat, sőt genetikai sem. Mint például a tyúkanyóhoz tartozó kiskacsák esetében. Kimutatható (ez az úgynevezett imprinting-jelenség), hogy a tojásból kikelt kiskacsák az általuk látott első mozgó figurához kötődnek. Más fajoknál, emlősöknél is megfigyelhető ilyen viszony, ha nem is mindig ennyire

sztereotíp módon. Vannak állatok, amelyek nem vizuálisan, hanem hangra, szagra vagy ezek kombinációjára „imprintelnek.” Az ember száz juh közül egynek a szagát nem képes felismerni, így számunkra az ilyen imprintelés sokkal nehezebben követhető és értékelhető.

Az ötvenes évek végén ez, a szakirodalomban már húsz-harminc évvel korábban leírt „imprinting”(bevésődés)-jelenség, különösen Konrad Lorenz népszerűsítő munkássága révén, annyira lenyűgözte a kísérleti pszichológiát tanuló diákokat az egyetemen, ahová jártam New York államban, hogy könnyen fel lehetett ismerni az első-éveseket, mert mindegyiküket egy-egy inkubátorban kikeltetett, rájuk imprintelt kiskacsa követett mindenhová.

A mi újszülötteink esetében nem működne ez a mechanizmus, mert születésünkön sem látásunk, sem más érzékszervünk nem elég fejlett ehhez – és elégséges kifejlődésük után is hónapokba vagy inkább évekre telik, míg szert teszünk olyan mozgási képességre –, hogy követhessük gondviselőnket. A kiskacsához hasonló sztereotipikus, nem-fakultatív imprintelése érzelmi memóriánkba egyetlen személynek – születésünkön vagy még az utána következő hónapokban, években is – előnytelen lenne számunkra, hiszen tehetetlen és hosszan tartó rászorultságunkban gondozásunkat nem mindig képes ugyanaz a személy ellátni. Társas lényként, munkamegosztó közösségekbe születve létünk attól függött sokszázezer éven át, hogy más és más alkalommal miként gondozott anyánk, apánk, hogyan gondoztak nagyszüleink, nagynénik és nagybácsik vagy éppen testvéreink.

Számunkra tehát végzetes lehetett volna születésünkön egy személyre imprintelni, csak egyhez ragaszkodni, csupán egynek védelmét, gondozását elfogadni. Tehát azok az utódok maradtak fenn, akikben megvolt a hajlam a több személyhez fűződő, de disztinktív, hierarchikus kötődéshez, és akik olyan családban, közösségben nőttek fel, amelyben akadtak e kötődésnek viszonzói is. Ez a hierarchikus kötődés és ennek jutalomrendszere az, amit szeretetnek hívunk, szemben a tartós párkapcsolathoz vezető szerelemmel, amely nem hierarchikus. Vagyis mondhattuk gyermekkorunkban, hogy jobban szeretem anyukámat, mint Klári nénit – és az ilyen megkülönböztetés velünk marad egész életünkön át. Ez az érzésrendszer az, amely a mi magasabb rendű társas lényünk ön- és fajfenntartását elősegítő viselkedésmódokat jutalmazza.

A jutalomrendszer – legalábbis Jézus szerint – akár ellenségeinkre is kiterjedhet. Megjegyzem: Jézus sem mondta, hogy szeresd ellenségedet, mint apádat, anyádat vagy gyermekeidet. Hanem csak azt, hogy szeresd őket is, mint „tenmagadat.”

Evolúciós távlatból nézve ez a tanítás már a jelenkorba helyez bennünket, messze túl a szerelem és a szeretet itt elemzett eredetének – és azon keresztül ezen jutalom- rendszer lényegének – megértésén. Mert a szeretetnek nevezett érzélem kiválasztódását csak ilyen, a faj fenntartása szempontjából nélkülözhetetlenné vált jutalomrendszer részeként érthetjük meg.

Jutalomrendszerről szólok, mert ami szeretet nélkül élvezhetetlen kötelesség lenne – és a kötelesség nem fiziológiai, hanem kulturális fogalom –, az a szeretet mechanizmusa

révén jó, a szívünkre is kiterjedő érzést vált ki agyunk limbikus rendszerében. Élvezetté, gyönyörre, akár istenien extatikus élménnyé válik az agyunk sejtjei által termelt helyi hormonok és az idegimpulzusokat közvetítő, módosító kémiai mediátorok – peptidek, enkefalinok, endorfinok – segítségével. Ezeket a mediátorokat és szerepüket csak az utóbbi évtizedekben ismertük meg, de a szeretet jó érzést keltő, jutalmazó szerepe már évezredekkel ezelőtt is ismert volt. Persze, sok esetben misztifikálták is – istenektől eredőnek tartották –, mint minden, akkor még érthetetlen fiziológiai jelenséget. Később a monoteista Szent Pál mondotta: „És ha vagyonomat mind felétem is, és ha testemet tűzre adom is, szeretet pedig nincsen énbennem, semmi hasznom abból.”

Mi más haszonról lehetne szó, mint a – Teremtő akarátát kifejező – evolúcióban évmilliók alatt kiválasztódott szeretetünk kínálta jóérzés-jutalomról! Mely – a szeretkezés gyönyörével egyetemben – a „szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet” isteni biztatásnak vagy parancsnak a fiziológiai eszköze lett. Ha jól meggondoljuk, ennek a parancsnak nem tudtunk volna eleget tenni társas lényvé válásunk nélkül, ami viszont nem történhetett volna meg az egymás elfogadásához, segítéséhez, az utódok gondozásához nélkülözhetetlen érzelmek nélkül.

Kifejezhetjük ezt másként is. A Genézis bölcs megfogalmazói azért is értelmezték a „szaporodjatok” felszólítást isteni ösztönzésnek, mert maguk is érezték a szinte ellenállhatatlan késztetést a nemi kapcsolatra, és felfedezték magukban az ehhez vezető vonzalmat. A párosodás gyönyörét így természetesen csak isteni eredetűnek, az isteni parancs teljesítésének jutalmaként lehettek képesek felfogni, elfogadni. Vagyis: felismervén a pázás és a szaporodás közötti kapcsolatot, fel kellett tételezniük, hogy Isten első és legfőbb célja velünk is, mint a többi állatokkal, az volt, hogy minél több utódot hozzunk világra.

„És megáldá Isten őket – a férfit és az asszonyt –, és monda nékik Isten: „Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet...” Mi más lehetett ez a Teremtő-istennek tulajdonított áldás, mint annak feltételezése, hogy a szeretet és a szerelem és az általuk nyújtott öröm, boldogság és inspiráció Isten – az Ő tervének beteljesüléséhez szükséges – ajándéka számunkra. Ideje, hogy több mint háromezer évvel később ezt mi is felismerjük. Nemcsak az egyházalapító Szent Pál örököltű, valamint költők és írók seregének szavaiból kiérezve sejtjük, hanem megértjük, hogy a szeretet és a szerelem a teremtés folyamata, az evolúció, életünknek értelmet adó ajándéka. „Mert az egész törvény ez egy igében teljeseedik be: Szeresd felebarátodat, mint magadat.”

Izsák tanítása című bibliaregényemben a bölcs, a természetet jól ismerő pásztorvadász Pátriárka ezt így fogalmazza meg kedvelt fiának, Ézsauinak: „Mindig tudhatod, mi szolgálja a Teremtő szándékát, mert az gyönyörrel tölt el.”

Emberségünk ezen meghatározó, állati mivoltunkon túllépő – a családot és a családi kapcsolatokra épülő, a törzseket, a népeket összetartó, a megpróbáltatásokban fenntartó – vonzalmaknak biológiai alapjai vannak. Ezek kétségtelenül agyunknak azon mechanizmusai, amelyek meglelégedéssel, gyönyörrel jutalmazzák a fajunk fenntartásá-

hoz szükséges együttműködő, gondoskodó tulajdonságainkat. Vagyis azokat a neuro-humorális agyi folyamatokat, amelyeket általában szeretetnek és szerelemnek nevezünk.

Nem agyunk limbikus rendszerének anatómiájáról és kisugárzásairól, fiziológiai mechanizmusáról akarok most szólni. De ha vissza akarjuk nyerni a technológia korában egyre inkább kultúránk romjai alá temetődő emberségünket, meg kell értenünk, hogy milyen szerepet játszottak ezek a társas mivoltunkat lehetővé, majd boldogítóvá tevő érzelmek emberré válásunkban. Megjegyzendő, hogy végső fokon a pszichológia szubsztrátuma az agy, vagyis a biológia, még ha manapság nem is tudunk minden pszichológiai jelenséget teljes egészében biológia alapon értelmezni. Bár sokan tartják a 21. századot az agy századának, lehet hogy a lélektan biológiájának megértése a 22. századra marad. Viszont addig is további hatalmas lépésekre számíthatunk a lélektani problémák farmakológia kezelésében, biológiai-fiziológia mechanizmusok kémiai manipulációjával. Beleértve mindebbe a szerelemtelenség súlyosabb eseteinek gyógyszeresen támogatott kezelését is, amire – sajnos fel kell tételeznem – a jövőben egyre többeknek lesz szüksége, ha folytatódnak a mostani trendek.

Evolúciónk történetében – valamikor réges-régen, az emberré válásunk előtti ősidőkben – halhatatlanságunk biztosításának érdekében, azaz génjeink átadása szempontjából – előnyös volt, hogy a tüzelő nőtényre eleink szimata nyomban felfigyeljen: ha kell, érte harcba szálljanak, és hogy a fizikai adottságok és képességek legjobbjának birtokában lévő egyed génjei maradjanak fenn. Az állat emberré fejlődésének ebben a legkorábbi szakaszában nem az érzelmi kapcsolatok kialakulása volt a döntő momentum. Szerelemre meg mi szükség lett volna olyan fajoknál, amelyeknél a gének átadásához elegendő volt a pillanatnyi kapcsolat is, a gyorsan felnövekvő utódok életben tartásához pedig szükségtelen a tartós párkapcsolat. Kivételt jelenthettek azok a madárfajok, amelyeknél a hím és a nőtény válthatják egymást a tojások melengetésében és az utódok táplálásában.

Az emlősök esetében ez a szerep nem áll nyitva a hímek számára. De legtöbb emlős fajnál nincs szükség az utódok szoptatás utáni pár hetes vagy hónapos gondozásához a nemző hím közvetlen segítségére. Ez így van még az evolúciós fejlődésben hozzánk legközelebb álló főemlősök zöménél is. Mi azonban további evolúciós kiválasztódáson, fejlődésen estünk át. Agyunk – tehát fejünk – növekedésével szükségessé vált, hogy fejletlenebb állapotban szülessünk meg, hogy átcsúszhassunk a szülőcsatornán. Így például, míg a rhesus majom szinte születése pillanatától képes szopás közben anyja szőrébe kapaszkodni, majd hátán csüngeni-lovagolni, nekünk sokkal intenzívebb, így jó esetben nemcsak anyai, hanem apai gondozásra is szükségünk van, mégpedig sokkal hosszabb ideig. Ezért lett nagy evolúciós értéke az életre szóló – optimálisan, és valamikor talán mindig szerelemre épülő – párkapcsolatnak.

Ebben fontos szerepet játszott a nemiség állandósult kölcsönös gyönyöre, élvezete. A párkapcsolat fenntartásának eszközeként választódhatott ki a nők párzási hajlamának kiterjedése évi pár hétről egész ivarérett életükre, s termékeny napjaiknak – évi helyett –

havi ismétlődéseire. Barlangokba húzódva, felruházkodva, házakat építve a ciklikus, a szezonális környezeti hatások olyannyira jelentéktelenné váltak, hogy szexualitásunk hévének hullámozása egyre inkább belső – élettani-érzelmi és lélektani – hatások befolyása alá került. De mindezen túl is, társas lényünk kifejlődése, evolúciója során – a beszéd képességének kifejlődésével és így félelmeink, vágyaink, gondolataink kommunikációjával – viselkedésmódunk ezerszer összetettebb lett minden más élőlényénél, állaténál.

Ezért tartom elfogadhatatlannak, hogy hajlamaink, motivációink megértésére, magyarázatára a bennünk lakozó, esetleg rajtunk eluralkodó állati ösztönökre hivatkozzunk. Vagy akár ilyen ösztönök szublimálására, mint emberi voltunk meghatározó motivációjára, civilizációnk táptalajára. Mintha állati ösztöneink lennének a mi alkotó, szellemi, spirituális, karitatív és minden emberi érdeklődésünk, tevékenységünk egyedüli energiaforrásai. Megfeledekzünk arról, hogy bennünk nem működnek-működhetnek állati ösztönök. Ha ösztönön őseinktől öröklött ismeretet, hajlamot, évmilliók alatt kiválasztódott készséget, kényszert, képességet értünk – akkor csakis emberi ösztönöket öröklöttünk. De a szerelem messze túltesz mindazon, ami levezethető lenne az állati nemi ösztönből. Sőt homlokegyenest ellentétben áll a legtöbb faj csak pillanatnyi kapcsolatot teremtő ösztönös viselkedésével.

A szerelmet az emberi evolúció egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb, de mindenképpen a legkifinomultabb, legösszetettebb vívmányai közé sorolnám. És mint jól tudjuk – ami e kötet olvasói számára legalábbis elméletileg talán a legfontosabb –, a szerelmet tekinthetjük a múzsák legellenállhatatlanabb pherone-jának: a pillangót akár halálos csapdába is vonzó édes illatnak.

„Egészen biztos, hogy a szerelem eredete más, mint a sexesé. A szerelem az isteni nő és isteni férfi kapcsolata...” – írja Hamvas Béla *Héloise és Abélárd* című esszéjében (*Láthatatlan történet*, Egyetemi Nyomda, 1943), majd így folytatja: „... s ebben a kapcsolatban két, eredetében, származási idejében, metafizikai lényegében tökéletesen más, ki nem egyenlíthető, egy nevezőre nem hozható lény az isteni misztériumban találkozik és egybeolvad.”

Bárcsak így lenne. Minden esetben. Mármint az egybeolvadás. Mint valamikori biológus, praktikusabb szinten nem tudok egyetérteni a férfi és a nő közötti különbségek hangsúlyozásával, misztifikálásával. Tisztelem a másságot, de abban is mindig a hasonlóságot keresem. Azzal azonban tökéletesen egyetértek, hogy a szerelem eredete más, mint a sexesé. Na de, honnan ered a szerelem? A valós szerelem. Mármint nem az isteni férfi és nő, hanem a hús-vér, az elme-szellem valós férfi és nő isteni kapcsolata.

Ennek a legcélirányosabb és egyben legerősebb, a legnagyobb gyönyört vagy a legmélyebb bánatot kiváltó emberi – az embert isteni szintre emelő – érzelemtökeléknek a létrejöttét az evolúció évmilliói során csakis különböző fajokban lassan tökéletesedő ősi kötődésmechanizmusok csodálatos adaptációjából, transzformációjából létrejött élettani-lélektani jelenségként képzelhetem el. Ebben a nemi ösztön vagy vágy csak másodlagos komponensnek tekinthető.

De akkor mi lehet az elsődleges komponens?

Itt vissza kell térnünk a kiskacsákhoz: amikor láttam azt a szomorúságot, hallottam azt az elkeseredett hápogást, amelyet a pelyhesek rendeztek, ha szem elől veszítették azt, akihez kötötte őket az imprintelés, felismertem bennük a legmélyebb szerelem jeleit. Hát még azt az áradozó boldogságot, amikor újra rátaláltak szerelmük tárgyára! Ha majd valamikor lefordíthatjuk a kacsa – meg csibe, delfin és miegymás – nyelvét a mienkre, bizonyára új dimenziót nyer a szerelmi versek és szonettek világirodalma.

És akkor jaj az irodalomtörténészeknek!